

Joes Segal

Ballingschap tussen uitsluiting en ideaal

Joes Segal laat in deze bijdrage zien hoe ballingschap bijna altijd pijnlijk was voor de betrokkenen, maar ondanks dat contacten tussen culturen mogelijk maakte.

Het thema 'exil' is in, zo constateerde Ian Buruma in zijn in het jaar 2000 uitgesproken Huizinga-lezing. Westerse en niet-westerse intellectuelen laten zich er graag op voorstaan ballingen te zijn, zo niet in werkelijkheid, dan toch in het diepst van hun gedachten. De balling beantwoordt min of meer aan het postmoderne academische ideaalbeeld: hij is kosmopolitisch, heeft zich bevrijd van ieder plaats- of staatsgebonden machtsdiscours en weet op speelse wijze af te rekenen met de suggestie van een 'ongebroken' persoonlijke identiteit.¹ Het is een ideaalbeeld dat herinnert aan de negentiende eeuwse bohémien of dandy die vanuit de marge van de samenleving met de middelen van distantie en ironie de 'burgerlijke' maatschappij met haar vastgeroeste normen en waarden probeert te ontstijgen.² De postmoderne intellectuele balling en de negentiende eeuwse bohémien blijven, althans in theorie, volledig trouw aan zichzelf - waarbij de consequente postmodernist ook het begrip 'zichzelf' ter discussie zal willen stellen. De 'echte' balling ontbeert ondertussen de keuzevrijheid van de postmodernist: het land uitgezet en huis, haard, familie en vrienden achterlatend zoekt hij verwilderd zijn weg in een vreemde taal en cultuur en tracht hij zich staande te houden in een maatschappij die niet overloopt van enthousiasme om de nieuwe 'vreemdeling' op te nemen.

Ballingschap is zo oud als de geschiedenis van het menselijk samenleven. De eerste ommuurde steden (in de regio van het huidige Midden-Oosten rond 3.000 v. C.) boden de inwoners niet alleen bescherming tegen overvallen van buitenaf maar markeerden ook een symbolische grens. Binnen de muren conformeerde men zich aan de regels van het stedelijk bestuur, maar

- 1 Vergelijk Ian Buruma, *De neoromantiek van schrijvers in exil* (Amsterdam en Rotterdam 2000) 5-7.
- 2 Jerrold Seigel, *Bohemian Paris. Culture, politics, and the boundaries of bourgeois life, 1830-1930* (Baltimore en London 1999 [1986]).

genoot men tegelijkertijd aanzienlijke sociale en economische privileges. Deze voordelen waren zo evident dat Artístoteles (vierde eeuw v.C.) meende dat een leven buiten de polis (de Griekse stadstaat) niet menswaardig is, hooguit geschikt voor goden en dieren.³

Territoriaal afgebakende gemeenschappen (dorpen, steden, staten, rijken) ontwikkelen hun collectieve identiteit in de vorm van rechten en plichten, normen en waarden. De Duitse filosoof Peter Sloterdijk spreekt in dit verband over sociale immuunsystemen: gemeenschappen die zich weren tegen de gevaren van de 'buitenwereld' en de grillen van het lot.⁴ Deze immuunsystemen hadden van oudsher niet alleen een fysieke maar ook een sociaal-psychologische component in de vorm van verhalen en mythen die binnen de gemeenschap een gevoel van lotsverbondenheid, geborgenheid en solidariteit creëerden. De eigen immuniteit diende te worden beschermd tegen vijanden van buiten en misdadigers, asocialen, dissidenten, ketters en soms ook religieuze en etnische minderheden binnen de eigen gemeenschap. Stadsmuren en staatsgrenzen hielden de externe vijand op afstand, de 'binnenlandse vijand' werd in laatste instantie geëlimineerd, weggestopt in een gevangenis of inrichting of buiten de poort gezet.

Voor al in de afgelopen twee eeuwen was er ook op het symbolische vlak van kunst, cultuur en wetenschap sprake van uitsluiting en exil. Schrijvers, beeldend kunstenaars en componisten als Voltaire, Jacques-Louis David, Richard Wagner en Oscar Wilde werden om redenen van politieke of 'morele' dissidentie voor bepaalde of onbepaalde tijd het land uitgezet. In de totalitaire regimes van de twintigste eeuw was vaker sprake van collectieve in plaats van individuele ballingschap. Kunstenaars die werkten in strijd met een van staatswege opgelegde esthetiek, zoals de schilders in de Sovjet-Unie onder Stalin die weigerden (of niet in staat waren) zich aan te passen aan de verordeningen van het socialistisch realisme, waren niet langer welkom in eigen land.⁵ Ook wetenschappers die met onderzoeksresultaten kwamen die de eigen regering niet welgevallig waren, konden in moeilijkheden geraken. Om bij Stalin te blijven: Russische astronomen die Edwin Hubble's theorie uit 1929 over het uitdijende heelal accepteerden (in plaats van het

3 Anthony Pagden, *Van mensen en wereldrijken. De Europese migratie, ontdekkingsreizen en veroveringen van de Griekse Oudheid tot heden* (Amsterdam 2002 [Londen 2001]) 21.

4 Peter Sloterdijk, *Sphären II Globen* (Frankfurt am Main 1999) 251-325.

5 Matthew Cullerne Bown, *Socialist Realist Painting* (New Haven en Londen 1998) 131-203.

toenmalige standaardmodel van een statisch heelal) werden in 1936 het land uitgezet, voor zover zij het geluk hadden niet naar een strafkamp te worden afgevoerd of te worden geëxecuteerd.⁶

Een balling onderscheidt zich van een vluchteling doordat hij bij vonnis het land uit is gezet en niet uit eigen beweging is vertrokken. Maar het verschil tussen beide categorieën is vaak gradueel. Dat is al af te leiden uit het gangbare begrip 'vrijwillige ballingschap', feitelijk een *contradictio in terminis*. Een belangrijker verschil is dat tussen ballingen en vluchtelingen die ervoor kiezen in hun gastland een nieuw leven op te bouwen, en degenen die zich blijven oriënteren op een terugkeer naar het 'vaderland' zodra de gelegenheid zich aandient. Maar ook dit onderscheid is lang niet altijd even duidelijk. Vaak is nauwelijks in te schatten hoe reëel het perspectief op terugkeer eigenlijk is, en zo'n inschatting kan van moment tot moment en van situatie tot situatie veranderen. Ballingen en vluchtelingen die hun leven volledig richten op een toekomstige terugkeer hebben logischerwijs de neiging om niet al te veel energie te investeren in maatschappelijke en culturele integratie. Zeker wanneer de beslissing om wel of niet terug te keren voortdurend moet worden uitgesteld, ontstaat een ambivalente toestand waarin men mentaal half in het nieuwe thuisland en half in een vaak nostalgisch vertekende variant van het oude vaderland vertoeft, een situatie die meerdere generaties kan voortduren.

Veruit de grootste vluchtelingenstroom van de twintigste eeuw kwam uit de Sovjet-Unie na de Russische Revolutie (1917). In totaal verlieten naar schatting anderhalf à twee miljoen mensen het land op de vlucht voor de bolsjewieken onder leiding van Lenin. Overal ter wereld ontstonden Russische gemeenschappen, vaak met eigen kranten, tijdschriften en uitgeverijen. Gedurende de jaren twintig waren er intensieve contacten tussen deze ballingen en Russen in eigen land; na 1929 ging dat niet meer, want Russen met verdachte buitenlandse contacten werden nu als 'spion' beschouwd, met alle gevolgen van dien voor hun persoonlijke veiligheid.⁷ Een tweede grote vluchtelingenstroom uit de Sovjet-Unie kwam op gang in het midden van de jaren zestig, toen na enkele jaren van relatieve ontspanning

6 Vergelijk Kitty Ferguson, *Measuring the universe. The historical quest to quantify space* (Londen 1999) 188-189.

7 Karl Schlögel, '„Rußland jenseits der Grenzen.“ Zum Verhältnis von russischem Exil, alter und neuer Heimat', in: Klaus-Dieter Krohn ed., *Exile im 20. Jahrhundert* (München 2000) 14-36, aldaar 18, 22-23.

George Grosz, *De steunpilaren van de maatschappij* (1926) een prachtige persiflage op conservatieve en rechts-radicalen krachten in de Weimar-republiek en een van de werken die Grosz na 1933 tot persona non grata maakte. Uit: Uwe M. Schneede ed., *George Grosz. Leben und Werk* (Stuttgart 1975) 105.

onder Nikita Chroesjtsjov de repressie onder partijleider Leonid Breznev weer toenam. Dat had enerzijds een felle ondergrondse oppositie en dissidente literatuur (*samizdat*) tot gevolg, anderzijds een golf van kunstenaars en intellectuelen die het land moesten verlaten. Tegelijkertijd kwam een emigratiestroom op gang van Russische joden naar Israël en van etnische Duitsers in de Sovjet-Unie (de zogenaamde Wolga-Duitsers) naar de Bondsrepubliek. Maar dat waren geen ballingen: de betrokkenen waren niet van zins ooit terug te keren en beschouwden hun emigratie eerder als 'thuiskomst' of 'repatriëring' dan als gedwongen vertrek.⁸

De best gedocumenteerde ballingschap in de twintigste eeuw is zonder twijfel die van de vlucht uit Nazi-Duitsland. Talloze vaak joodse of communistische kunstenaars, intellectuelen en wetenschappers vluchtten het land uit, in de meeste gevallen (uiteindelijk) naar de Verenigde Staten. Daar bevonden zich in de loop

van de jaren dertig, om slechts enkele namen te noemen, de schrijvers Thomas Mann en Bertolt Brecht, de componist Kurt Weill, de schilder George Grosz, de kunsthistoricus Erwin Panofsky, de filosoof Theodor Adorno en de natuurkundige Albert Einstein. Sommigen gingen relatief snel op in het culturele of academische leven van hun nieuwe vaderland, anderen, onder wie Thomas Mann, bleven zich intensief en met een soort zendingsdrang op Duitsland richten. Het was Manns vaste overtuiging dat de door hem zo bewonderde Duitse cultuurtraditie, met grote geesten als Beethoven, Goethe, Wagner en Nietzsche, door de nationaal-socialisten was verraden

8 Ibidem, 19-20.

en dat het aan de Duitse exilanten was om deze traditie te koesteren totdat zou zijn afgerekend met het misdadige regime op Duitse bodem.

In de Verenigde Staten werd aanvankelijk vooral positief gereageerd op de toestroom van Duitse kunstenaars en intellectuelen. Men preees de vernieuwing en diepgang waarmee zij de Amerikanen uit hun 'provincialisisme' hadden bevrijd en het land op tal van gebieden mondiaal toonaangevend hadden gemaakt. Maar gaandeweg sloeg dit enthousiasme om in irritatie of zelfs vijandschap. In zijn bestseller *The closing of the American mind* (1987) sprak Allan Bloom over een 'Duitse invasie van de Verenigde Staten', een vijfde colonne die op intellectueel agressieve wijze afrekende met Amerikaanse academische en culturele tradities. Volgens Bloom had Amerika weliswaar de oorlog gewonnen, maar waren het de Duitsers die het laatst lachten, want zij hadden de Verenigde Staten ondergedompeld in een vloedgolf van 'duitsheid' (*germanness*).⁹ Een soortgelijke trend is waar te nemen bij de beoordeling van uit Duitsland naar Amerika gevluchte beeldend kunstenaars en architecten. Aanvankelijk heette het dat de exilanten het internationale modernisme naar de Verenigde Staten hadden gebracht en er daarmee beslissend toe hadden bijgedragen moderne kunst en architectuur tot 'wereldtaal' te verheffen. Maar sinds de jaren tachtig wordt dit 'Europese' modernisme in Amerika steeds vaker als 'Fremdkörper' opgevat, als een betreurenswaardige breuk met Amerikaanse artistieke tradities - niet alleen van het conservatieve regionalisme, maar ook van het progressieve engagement van de jaren dertig.¹⁰

Een hoofdstuk apart vormt de geschiedenis van de terugkeer van Duitse ballingen naar hun vaderland (dat wil zeggen: naar een van de geallieerde bezettingszones in de jaren 1945-49 of naar de Bondsrepubliek resp. de DDR vanaf 1949). Aanvankelijk werden zij door politici in officiële redevoeringen hartelijk verwelkomd. Door een aanpassing van de wet konden Duitse joden, die in de jaren dertig hun burgerrechten hadden verloren en 'statenloos' waren geworden, na 1945 op relatief eenvoudige wijze het Duitse staatsburgerschap terugkrijgen. De terugkerende kunstenaars en intellectuelen werd gevraagd zich actief te mengen in de politieke, economische en culturele wederopbouw van het naoorlogse Duitsland. Maar binnen

9 Sven Papcke, 'Fragen an die Exilforschung heute', in: Thomas Koebner e.a. ed., *Vertreibung der Wissenschaften* (München 1988) 13-27, aldaar 21-22.

10 Jutta Held, 'Das Exil der deutschen Künstler in den dreißiger und vierziger Jahren', in: Claus-Dieter Krohn e.a. ed., *Aspekte der künstlerischen inneren Emigration 1933 bis 1945* (München 1994) 191-199, aldaar 193-195.

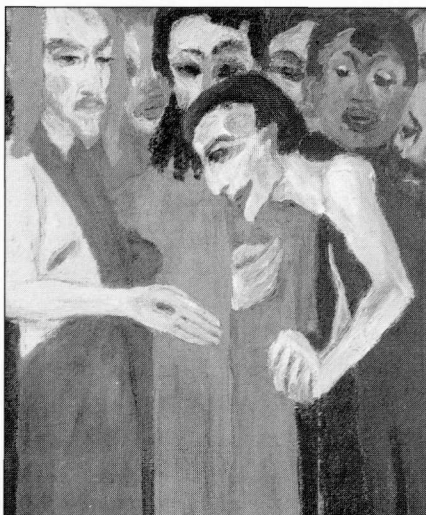
en buiten de Bondsdag heerste ook nogal wat ressentiment jegens deze 'remigranten'. Veel Duitsers die tot het bittere einde van het Derde Rijk in Duitsland waren gebleven, voelden zich in hun bijzijn wat ongemakkelijk, omdat men geconfronteerd werd met de eigen steun, vergoelijking, passiviteit of op zijn best niet-effectieve weersin tegen het nazi-regime. Sommigen verzetten zich tegen een rol van remigranten in het publieke leven in Duitsland omdat zij in het buitenland het gevoel voor de noden van het volk verloren zouden hebben. Anderen gingen zo ver om de door de geallieerden georganiseerde denazificatieprocessen toe te schrijven aan de wraakzucht van joodse exilanten en remigranten. Zo stelde Maria Sevenich, lid van de Landtag van de deelstaat Niedersachsen namens het CDU, in juni 1946 dat de fouten van de geallieerden zijn toe te schrijven aan de invloed van Duitse emigranten. Sevenich: 'Besonders die jüdische Emigration hat [...] dem Ausland falsche Ansichten aufgezwungen. Die größten Schwierigkeiten und Hemmnisse kommen jetzt von denen, die als Emigranten in alliierten Uniformen herumlaufen.'¹¹ Remigranten in Duitsland kregen soms geen legitimatiepapieren en geen voedselbonnen omdat zij uit het buitenland komend (logischerwijs) geen bewijs van uitschrijving konden overleggen van de Duitse gemeente waar zij voordien stonden ingeschreven. Of, zoals het in onversneden bureaucratenduits heette: 'Es lag keine ordnungsgemäße Lebensmittel-Kartenstelle-Abmeldung vor.'¹²

De discussie over remigranten viel na de oorlog goeddeels samen met een debat over het verschijnsel 'innere Emigration' ten tijde van het Derde Rijk. Deze term, die uit het midden van de jaren dertig stamt, heeft betrekking op degenen die niet vluchtten of publiekelijk verzet pleegden tegen het nazi-regime maar zich er ook niet mee konden verzoenen en zich terugtrokken in de privé-sfeer om tenminste daar trouw te blijven aan eigen beginselen en (intellectuele en artistieke) overtuigingen. Tussen enkele 'innere Emigranten' en een aantal ballingen en remigranten ontstond na de oorlog een felle discussie. De schrijver Frank Thieß, zelf een 'innere Emigrant', stelde in een open brief van augustus 1945 dat het voor goede Duitsers een ereplicht was geweest om in zware tijden het vaderland trouw te blijven en niet weg te lopen om 'aus den Logen und Parterreplätzen des Auslandes der deutschen Tragödie zuzuschauen'. Thomas Mann daarentegen noemde in een

11 Sven Papcke, 'Exil und Remigration als öffentliches Ärgernis. Zur Soziologie eines Tabus', in: Claus-Dieter Krohn e.a. ed., *Exil und Remigration* (München 1991) 9-24, aldaar 18.

12 Jan Foitzik, 'Politische Probleme der Remigration', in: idem, 104-114, aldaar 106.

open brief aan de schrijver Walter von Molo de boeken die in de jaren 1933 tot 1945 in Duitsland gedrukt konden worden, minder dan waardeloos en door bloed en schande bezoedeld. Publiceren in het Derde Rijk, dat was voor Mann 'die Verkommenheit beschönigen, das Verbrechen schmücken'.¹³ Het is niet goed mogelijk om scherp te bepalen wie wel en wie niet tot de 'innere Emigranten' moet worden gerekend; tussen beleving en werkelijkheid, maar ook tussen herinnering en werkelijkheid gaapt soms een diepe kloof. Sommige tegenstanders van Hitler onderschreven enkele uitgangspunten van het nationaal-socialisme uit volle overtuiging. En sommige voorstanders van het regime

Emil Nolde, *Kruisigingstriptiek* (1911-12), eerste deel, pronkstuk op de tentoonstelling 'Entartete Kunst', München 1937. Nolde was sinds 1920 lid van de NSDAP maar werd door de Nazi's tot 'innere Emigration' gedwongen. Uit: Martin Urban, *Emil Nolde. Catalogue raisonné of the oil-paintings 1895-1914*. (London 1987) 412-414.

werden op grond van hun ideeën of kunstwerken juist door de nazi's zelf bestreden, zodat zij als het ware 'innerer Emigrant' tegen wil en dank werden. Een extreem voorbeeld is de expressionistische schilder Emil Nolde, die zich reeds kort na de oprichting van de NSDAP als lid had aangemeld (vrijwel op hetzelfde moment als Hitler) en in een autobiografie uit 1934 had uitgehaald naar collega's die zich bezondigden aan het schilderen van 'halfbloedjes, bastaards en mulatten'. In 1937, terwijl zijn werken op de schandtentoonstelling 'Entartete Kunst' in München werden getoond, schreef hij brieven aan

- 13 Michael Philipp, 'Distanz und Anpassung. Sozialgeschichtliche Aspekte der Inneren Emigration', in: Krohn, *Aspekte*, 11-30, aldaar 11. De discussie vertoont overeenkomsten met de polemiek die na de val van de Berlijnse Muur gevoerd werd tussen schrijvers en kunstenaars die de DDR ontvlucht waren of het land waren uitgezet, en kunstenaars die in de DDR bleven werken maar naar eigen overtuiging altijd een kritische distantie tot de machthebbers hadden bewaard. Zie Joes Segal, 'Kunst als politiek. Het Duits-Duitse kunstdebat 1990-2000', in: Patrick Dassen en Ton Nijhuis ed., *Gegijzeld door het verleden. Controverses in Duitsland van de Historikerstreit tot het Sloterdijk-debat* (Amsterdam 2001) 63-81.

Ni Haifeng, *Self-Portrait as a Part of the Porcelain Export History* (1999-2001). Ni Haifeng is een kunstenaar die het onbekende opzoekt om los te komen van normatieve tradities en onbewuste identificaties, het ideaal van de intellectuele 'balling'. Uit: Salah Hassan en Iftikhar Dadi ed., *Unpacking Europe. Towards a critical reading* (Rotterdam 2001) 337.

de ministers Bernhard Rust en Joseph Goebbels om zijn Duitse schilderstijl en 'gedankliches Germanentum' te onderstrepen.¹⁴

Een meer recente ballingschap is die van Chinese kunstenaars en intellectuelen die het land verlieten na juni 1989, toen partijleider Deng Xiaoping een slachtpartij liet aanrichten onder demonstrerende studenten op het Plein van de Hemelse Vrede (Tiananmen) in Bejing. Na deze opstand mochten inwoners van de Chinese hoofdstad alleen het land verlaten wanneer zij konden aantonen niet bij de demonstraties betrokken te zijn geweest. Visa werden pas verstrekt nadat familieleden, vrienden en collega's waren geïnterviewd over gedragingen en uitlatingen van de aanvrager. Volgens de Chinese schrijver Shi Ming, die als balling in de Bondsrepubliek verblijft, zochten Chinese ballingen aanvankelijk het gesprek met elkaar om zich voor te bereiden op een toekomstig liberaal en democratisch China. Maar gaandeweg trok men zich uit angst voor infiltratie en verraad in de loop van de jaren negentig massaal terug uit het politieke debat om zich exclusief te richten op de artistieke en spirituele tradities van het moederland, zoals poëzie, kalligrafie of yoga.¹⁵

In de jaren negentig zijn echter ook veel Chinese kunstenaars en intellectuelen naar Amerika of Europa vertrokken om hun horizon te verbreden en zichzelf te bevrijden van locale tradities en identificaties. De in Amsterdam wonende kunstenaar Ni Haifeng bijvoorbeeld zoekt het culturele grensverkeer om artistieke en filosofische tradities om te buigen en een geheel nieuwe, op de eigen tijd en het eigen gebruik toegesneden betekenis te geven.¹⁶ En dit ideaal vertoont weer sterke overeenkomsten met het eerder genoemde kosmopolitisme van de westerse postmoderne intellectueel.

Ballingschap als voorstadium van wereldburgerschap, het is een visie die al in 1941 door Thomas Mann in een radiotoespraak was geformuleerd.¹⁷ Progressieve intellectuelen in de Bondsrepubliek van de jaren zeventig en

14 Stephanie Barron ed., „Entartete Kunst“. *Das Schicksal der Avantgarde im Nazi-Deutschland* (München 1992) 319.

15 Shi Ming, '„Wenn mir die Heimat genommen ist, denke ich mir eine neue“. Ein Versuch zum Bild der Exilanten aus China in den neunziger Jahren', in: Krohn, *Exile*, 191-207, aldaar 196-200.

16 Marianne Brouwer, 'De nul-grad van het schrijven en andere subversieve momenten. Interview met beeldend kunstenaar Ni Haifeng', in: Tessa Boerman, Patricia Pisters en Joes Segal ed., *Beeldrizen. Visuele cultuur en etnische diversiteit in Nederland* (Amsterdam 2003) 10-26.

17 Thomas Mann, 'Deutsche Hörer', in: *Gesammelte Werke XIII* (Frankfurt a.M. 1974) 747. Mann sprak van exil als een 'Musterlage zukünftiger Mondialität'.

tachtig, zoals Jürgen Habermas en Günter Grass, verhieven dit idee tot een staatkundig ideaal. Uit de vaststelling van de politicoloog Karl-Dietrich Bracher dat de Bondsrepubliek ten gevolge van de Duitse deling feitelijk als een 'postnationale Staat unter Nationalstaaten' opgevat moest worden - in zekere zin een staat in ballingschap - ontwikkelden zij het 'postnationalisme' als blauwdruk voor een toekomstige wereldorde. Een orde waarin staten niet langer zouden worden gedefinieerd in termen van taal, cultuur, geschiedenis en etniciteit maar van bindende politieke afspraken. Juist omdat de Bondsrepubliek, door historische omstandigheden gedwongen, de 'natuurlijke' eenheid van 'volk' en 'staat' had moeten opgeven, zou zij de rest van de wereld tot voorbeeld dienen op weg naar deze visionaire wereldorde.¹⁸

Dat is natuurlijk allemaal anders gelopen. De Berlijnse Muur is gevallen, Duitsland is weer een natiestaat en het postnationale ideaal wordt nu ook door linkse politici en intellectuelen in de Bondsrepubliek als onrealistisch verworpen.¹⁹ De huidige discussies over Europese integratie bevestigen dit beeld: enerzijds is duidelijk sprake van een herwaardering van 'nationale waarden' en nationale cultuur, anderzijds ziet men het belang van intensieve Europese samenwerking veel meer in de eigen concurrentiepositie ten opzichte van de rest van de wereld dan in termen van een wereldomspannend ideaal. Dat heeft directe consequenties voor de toekomst van het fenomeen ballingschap. Van een postnationale wereldorde waarin iedereen overal - of misschien juist helemaal nergens - 'thuis' is, kan vooralsnog geen sprake zijn. Politieke systemen en culturen blijven verschillen en mensen blijven geneigd zich met deze verschillen te identificeren. Zolang gemeenschappen zich als 'sociale immuunsystemen' blijven gedragen, zullen zij de behoefte voelen om iedere bedreiging van buitenaf of van binnenuit te bestrijden - een behoefte die als gevolg van de huidige globalisering alleen maar exponentieel zal toenemen. In dat licht heeft ballingschap niet alleen een lange geschiedenis achter zich, maar ongetwijfeld ook een verre toekomst voor zich liggen.

18 Vergelijk Jürgen Habermas, *Die postnationale Konstellation. Politische Essays* (Frankfurt a.M. 1998) 65-192.

19 Joes Segal, *Nationale grenzen en de grenzen van het nationale. Een essay over tegenstellingen in het verenigde Duitsland, 1990-1999* (Amsterdam 1999) 42-47.